

prosperity of the Low Countries which underpinned other developments. The book closes with a consideration of the crises that assailed Burgundian authority from 1465 to 1492, when the balance between local privilege and state power was less heavily weighted in favour of the latter, and the second heyday that followed to 1530. Although political matters in their social and economic contexts form the backbone of this book, the salient features of the cultural and religious history of the Burgundian Netherlands are not neglected.

The sub-title of this study has a Pirennean quality, echoing the unifying influence attributed to the Valois dukes by the great Ghent historian in his *Histoire de Belgique*. The theme of unity is handled with sensitivity: the road and the obstacles along it are the main preoccupation of the authors, rather than the destination, which in many respects would not be reached until much later. The institutions and personnel of Burgundian government in each of the duke's dominions receive due attention, from Philip the Bold's first efforts to streamline government in the duchy of Burgundy after 1363 to the much more ambitious reforms of his great-grandson over a century later. However, perhaps the greatest contribution of the book lies in its close focus upon the collaboration between urban groups in power and the ducal elite — a collaboration which is identified as a defining feature of Burgundian state formation. John the Fearless's charm offensive in Flanders after 1405 appears as an early manifestation of a policy which, under Philip the Good, would develop into a complex clientage system of influence and favour marked very often by the quest for private gain rather than the public good, and by the oppression of those excluded from power in urban society. It is perhaps in this context that the concept of a Burgundian theatre state (32, 67, 127), first borrowed by these authors from the work of Clifford Geertz, is best understood. State ritual in a civic setting magnified the ruling dynasty, and celebrated the choice which urban groups in power had made to participate in the Burgundian project.

The place of the Burgundian dominions in European politics emerges as the other great theme of the book. Relations with the Empire and the kingdom of England are necessarily considered, but the discussion of relations with the kingdom of France stands out in particular. In contrast to an older school of thought, which considered the murder of John the Fearless as a turning point in Franco-Burgundian relations, this study emphasizes continuities rather than rupture (on Montreuil, see especially 81). Ducal aspirations in France may have been at their height under Philip the Bold and John the Fearless, for example, but they remained significant under Philip the Good (133). Whether one considers centralised institutions (129), indirect taxation (148), or even the concept of 'monarchie als een show' (32), French models emerge as significant influences in the process of Burgundian state formation. Here, as elsewhere, this work provides a rounded picture of Burgundian political development.

This book is accompanied by an up-to-date bibliography, valuable notes, maps, tables and a selection of stimulating illustrations. It will be welcomed by students and teachers alike as a rigorous and wide-ranging introduction to the history of the Burgundian Netherlands.

G. Small

B. A. M. Ramakers, *Spelen en figuren. Toneelkunst en processiecultuur in Oudenaarde tussen Middeleeuwen en Moderne Tijd* (Dissertatie Nijmegen 1996; Amsterdam: Amsterdam university press, 1996, viii + 507 blz., f72,-, ISBN 90 5356 230 3).

De Oudenaardse ommegang overtrof — er zijn diverse indicaties die daarop wijzen — alle andere in de Nederlanden in luister en verbeeldingselementen. Bovendien is het plaatselijke archief rijkelijk van bronnen voorzien. Dit biedt een uitgelezen mogelijkheid om deze vroege vorm van georganiseerd religieus stadsspektakel met zijn vele cultuurhistorische aspecten te

bestuderen. De neerlandicus Ramakers liet zich uitdagen en onderzocht de Oudenaardse sacramentsprocessie vanaf 1407 (eerste gegevens) tot 1566 (de Beeldenstorm). Uitgangspunten van zijn omvangrijke dissertatie zijn het figurenprogramma en de dramatische vertoningen — tevens als onderdeel van de rederijkerscultuur — van die processie. Daarnaast is er ruimschoots aandacht voor de kaders waarbinnen deze fenomenen te plaatsen zijn en van waaruit ze bestudeerd zijn.

Hoofdstuk 1 beziet de toenmalige religieuze cultuur als multidisciplinair cultuurhistorisch fenomeen met behulp van noties van onderzoekers als Huizinga, Burke en Pleij. Aan de orde komen vele zaken, zoals lekenvroomheid, het verschijnsel Sacramentsdag, en de relaties tussen toneel, beeldende kunst en de verbeelding tijdens processies. Telkens weer blijkt de allesoverheersende waarde van het visuele binnen deze belevingswereld. Wat de laatmiddeleeuwse rederijkersliteratuur betreft, komt Ramakers tot andere waarnemingen dan Pleij. Binnen deze religieuze feestcultuur functioneert de rederijkerij juist niet als elitair beschavingsinstituut, want er blijkt sprake van een door alle stedelijke geleidingen, inclusief de rederijkers, gedeeld cultuurpatrimonium.

Het tweede hoofdstuk beschrijft de feitelijke organisatie van de processie, vooral op basis van de posten 'presentwijnen' uit de stadsrekeningen. Het figurenprogramma bestond uit 'omgaande' (in de stoet meelopende) of 'staande' (langs de route opgestelde) tableaux vivants, verzorgd door buurten uit de stad en de rederijkers, die ook tekenden voor de spelvertoningen na afloop. Van deze intensieve voordrachtscultuur, ook tijdens de processies, is nauwelijks tekstmateriaal overgeleverd. De rederijkers, met hun monopoliepositie op toneelgebied en hun betrokkenheid bij de stedelijke feestcultuur, komen in hoofdstuk drie op velerlei manieren aan bod, zowel in het algemeen als specifiek in Oudenaarde. Aldaar waren twee kamers actief, Pax Vobis en De Kersauwe. Hun meest vermaarde factor was Matthijs de Castelein.

Hoofdstuk vier schetst als achtergrond bij de thema's voorde processie de lekenvroomheid in haar diverse uitingen. Daarnaast geeft het een beeld van de florerende cultuur van tableaux vivants in Vlaanderen en omstreken. In hoofdstuk vijf komt dan de concrete inrichting van de sacramentsprocessie aan bod. Het figurenprogramma van uiteindelijk meer dan honderd levende verbeeldingen wordt thematisch geïnventariseerd en verklaard. Een viertal ontwikkelingen valt te onderkennen: toename van het aantal figuren; allengs minder heiligen maar meer bijbelse geschiedenissen; relatieve toename van de omgaande figuren; organisatorische veranderingen zoals toenemende overheidsbemoeyenis. Verder blijken typologische overwegingen bij het figurenprogramma een beperkte rol te spelen. In de zestiende eeuw groeit de vertrouwdheid met de bijbelse geschiedenis en ook het 'talige' element bij de uitbeeldingen neemt toe. Terecht betracht Ramakers terughoudendheid waar het gaat om de riskante interpretatie van thematische verschuivingen in het figurenprogramma als uitingen van een veranderende geloofsopvatting.

Hoewel uit Oudenaarde slechts één sacramentsdagspel bekend is, poogt Ramakers in hoofdstuk zes een beeld te schetsen van het ommegangsdagtoneel en zijn invloed op het toenmalige ernstige toneel. Hij betreft daarbij de West-Europese traditie van processie- en toogspelen. Ramakers ziet het middeleeuwse toneel als iconisch van aard en hij benadert zijn materiaal, al het overgeleverde Nederlandse ommegangsdagtoneel, 'dramatisch', dat wil zeggen hij kijkt nadrukkelijk naar de context van de opvoering — de processie — en naar wat het publiek daarbij zag, inclusief beeldelementen als tableaux vivants en allegorische figuren. Zijn bevindingen voeren Ramakers tot slot tot de wat zwaar aangezette maar plausibele veronderstelling dat ook de *Elckerlijc* een tableau vivant heeft bevat. De epiloog mondt na een presentatie van de bevindingen uit in een pleidooi voor de rederijkersliteratuur als een niet te verwaarlozen bron van informatie. Gezien recente studies is die erkenning inmiddels ook elders gerezen.

Ramakers biedt rijkelijke en veelzijdige informatie over het religieus-culturele leven rond het

einde van de Middeleeuwen, met bovendien een veel ruimer bereik dan Oudenaarde en de sacramentsprocessie alleen. Een grote verdienste is de aandacht voor de meestal als marginaal geziene dramatische vertoningen in en rondom processies. Hun invloed op de samenleving bleek groot. Er is dus alle aanleiding om dergelijke 'randverschijnselen' te herwaarderen.

De multidisciplinaire benadering, met name de aandacht voor de interactie tussen woord- en beeldcultuur, is vruchtbaar gebleken. Alleen is deze methodiek binnen de letterenstudies recentelijk minder veronachtzaamd dan Ramakers her en der voorgeeft. Dat moge bijvoorbeeld blijken uit mijn onderzoek naar Coornherts overtuigingsstrategieën in zijn toneelspelen (*Stichtelijke lust*, 1994). Juist de zo vaardig toegepaste combinatie van het woord met vertrouwde beeldelementen moet diens overtuigingskracht voor zijn publiek bepaald hebben. Het ging naar mijn idee in Oudenaarde, bij iemand als Coomhert, maar ook in zoveel andere situaties om een door de gelegenheid bepaald specifiek samenstel van elementen uit een gemeenschappelijk denkpatroon en gemeenschappelijke vormentaal. Vanuit deze opvatting ben ik ook minder dan Ramakers geneigd om toegespelen in opvoering scherp van die in druk te scheiden. In het geval van gedrukte spelen zal zich bij lezing aan de hand van de bestaande beeldcanon — eventueel geactiveerd door illustraties — een zelfde beeld voor het geestesoog ontwikkeld hebben als bij een echte opvoering. Zitten we bovendien bij voorlezing van een gedrukt toespel, wanneer, zoals Ramakers oppert, de rollen over verscheidene sprekers verdeeld werden (383), niet erg dicht in de buurt van een opvoering?

De rijkdom en het beschrijvende karakter van deze studie gaan soms ten koste van het overzicht. Zo kan men de geraadpleegde archivalia bijvoorbeeld alleen uit de beschrijving van de bronnen (II. 1) achterhalen. Ook vraag ik me af of in hoofdstuk zes, over het ommegangsdagtoneel binnen het totale West-Europese processietoneel, alle nuances en schakeringen binnen deze beknopte hoorn des overvloeds voor een niet-literatuurhistoricus zichtbaar blijven. Verder zouden schematische voorstellingen soms verhelderend zijn geweest. Te denken valt aan een duidelijke plattegrond met de route van de processie en de locaties van de staande figuren. De gereproduceerde historische plattegronden zijn daartoe niet toereikend. Een overzicht waaruit de chronologie van het figurenprogramma per figuur af te leiden valt, zou welkom zijn geweest naast bijlage drie die steekproefsgewijs een overzicht van de figuren voor enkele geselecteerde jaren biedt. Zo'n schema zou bijlage vier vervangen kunnen hebben, die de onderdelen van het figurenprogramma opsomt volgens de ook al in hoofdstuk vijf aangehouden categorieën. Precies dezelfde opsomming keert nogmaals terug in het figurenregister, zij het voorzien van paginavermeldingen.

Ramakers' studie is een aanwinst voor wie zich in de laatmiddeleeuwse stadscultuur verdiept, met soms veel meer informatie dan het onderwerp doet vermoeden. Bij alle overvloed aan gegevens bleef alleen een simpele vraag als hoe lang zo'n processie met al zijn elementen van woord en beeld nou duurde, onbeantwoord.

Anneke C. G. Fleurkens

H. Brand, *Over macht en overwicht. Stedelijke elites in Leiden (1420-1510)* (Dissertatie Leiden 1996; Studies in urban social, economic and political history of the medieval and modern Low Countries VI; Leuven, Apeldoorn: Garant, 1996, diskette + xlix + 417 blz., f79,-, ISBN 90 5350 576 8).

Zelden vertolkt een titel zo doelbewust de standpunten van de auteur. Het meervoud 'elites' sluit onmiskenbaar aan bij de concepten die sociologen, antropologen en historici rond de